

ОД ЈЕЛАКА ДО БЕОГРАДА (И НОВОГ САДА) - из ратног дневника 1918. године госпођице Корбет -

Брана Димитријевић

Академија медицинских наука Српског лекарског друштва

У књизи Еве Шо Макларен (Eva Shaw McLaren) [1], постоје посебна сведочења о раду транспортних моторизованих јединица болница жена Шкотске (SWH), од којих су свакако најузбудљивија дата у дневнику госпођице Корбет (Miss Corbett).

Моторизоване колоне SWH, на Солунском фронту, служиле су за транспорт рањеника и болесника. У српској литератури њихова улога посебно је истакнута у раду др Жарка Рувидића *Евакуација рањеника при заузећу Кајмакчалана 1916. године* [2]. Упркос лошим путевима превоз аутомобилима рањених и болесних био је у поређењу с транспортом на мазгама, и бржи и удобнији. Особито када би наступила зима.

„Рањеници и болесници (потоњих је било много више) стизали су нам у доста великом броју на мулама, прекривени снегом и с честим промрзлинама... Смењиваху се пљускови и снег. Нашим девојкама хватало се иње на трепавицама и обрвама... [3]“

Јула месеца 1917. године ова транспортна јединица улогорила се у месту Јелак, високо у брдима, на обронцима Кајмакчалана. „Путеви беху такви да је тешко и замислити како су наше девојке успевале да их савладају својим возилима: уски, са многобројним серпентинама, дубоким провалијама на једној страни, а на другој с високим, окомитим стенама... [4]“

У Јелаку ће остати све до пробоја Солунског фронта, а онда, у саставу Прве српске армије, кренути за победоносном српском војском. „Напредовање српске војске које је почело средином септембра да би своју кулминацију достигло уласком у Београд 1. новембра, једна је од најчудеснијих појава у овом рату. [5]“

„Драга госпођице Фергусон,

имали смо месец пребогат догађајима! Шаљем Вам одломке из дневника госпођице Корбет, која га је на моју молбу брижљиво водила дан за даном.

Имали смо успешно, мада напорно путовање. Успут смо изгубиле два возила, па их од наших 16 сада имамо 14, али су истовремено штетовали и Срби и Французи (Срби сада имају 5 возила од првобитних 12 а Французи 6 од првобитних 20.)

По свим местима куда смо пролазили, приређивани су нам величанствени дочеци, будући да српски војници свуда похвално причају о нама, њиховим „сестрицама“, па су наша возила била затрпавана воћем и цвећем.

Здравље припадница наше јединице је било одлично све до Ниша, а онда је четворо оболело од инфлуенце, која се шири овом земљом. Застали смо овде на трен, у нади да ће се оне убрзо опоравити.

У Нишу, 22. октобра.

Писмо Кетлин Дилон (Katheleen Dillon) [6]

ДНЕВНИК ГОСПОЊИЦЕ КОРБЕТ

Јелак, Недеља, 15. септембар (1918). Почела офанзива. Грувало је из свих топова. Пуковник Петровић (овде није реч о пуковнику др Михаилу Петровићу) дође јутрос да нам саопшти да су Сокол и Добро Поље, заузети у седам сати, да је заробљено око 1.000 непријатељских војника и знатан број топова. Изванредна новост, одиста, што је та најтежа планинска препрека савладана тако брзо. А то значи да ускоро следи велико напредовање. Дуго су Срби чекали овај трен, три године у изгнанству; у многим и многим случајевима три године без вести од својих. Јер Срби воле своју отаџбину, воле је више него Французи своју. И наравно, приказивали су нам је у најидеалнијем могућем облику: савршени путеви, уверавали су нас, нема труцкања, огромне баште најразличитијег цвећа, и под снегом; а што се планина тиче, па, њих уопште нема!

Како год, сви су просто озарени данас. Сиђох на пут и угледах једног постаријег човека на колима за превоз муниције, који сеђаше некако баш на ивици, чинило ми се испашће. Довикивао ми је: Сестро! Сестро! Све је добро!!!

Уторак, 17. септембар. И данас охрабрујуће новости. Друга (српска) армија заузела је синоћ планину Козјак. Пут према Прилепу и Бабуни је отворен. Заробљено је 4.000 непријатељских војника, и 51 артиљеријско оруђе. Ко зна докле ћемо још стићи, ако овако лепо време устраје.

Отишле смо до превијалишта II Дунавске дивизије у 6.15 часова изјутра. Беше ту око 120 рањеника. М. Г. је послала 12 Фијатових амбулатних возила, која примају по осморицу одједном. После ручка одосмо до превијалишта III Дринске дивизије[7], којој смо годинама припадале. Морали смо ићи преко Милетине косе где пута уопште нема.

Среда, 18. септембар. Паковање до 10 часова изјутра, у очекивању наређења за покрет. Ишла до Дринског превијалишта, ручала на брзину, онда до превијалишта Дунавске дивизије. Вратила се око седам увече. Било је исувише касно и мрачно.

Петак, 20. септембар. Грдан посао читавог дана. Једне се усидрише, друге потекоше својим Фордовима беспутним овим путевима. Свака је узела по торбу, кревет и постељину за сутрадан. Понеле смо и шаторе

за гараже. Оставили смо само куварицу и једног до два човека (који опслужују наша возила) њима за испомоћ, све остало смо потрпале и послале у велика кола, која се ионако враћају у превијалиште.

Субота, 21 септембар (Не зна се где смо). Померамо се напред и само напред. Дошао је тужан трен да кажемо збогом добро познатим нам планинама.

Недеља, 22 септембар. Два пута смо морале натраг до превијалишта Дунавске дивизије да превозимо рањенике. Ипак, највише је било лаких, који су евакуисани (запрежним) колима или пешице. Овде смо стигле (ознака топонима нејасна) око четири сата по подне, преваливши 15 километара. Немамо новости, али ипак мислимо да је настављено живо напредовање српске војске. Сместиле смо се у веома чисте бараке, које су напустили Бугари, где смо нашле и три повелика бурета бензина.

Среда, 25. септембар. Бела Вода. Госпођица Кау (Caw) враћена је јутрос да покуша да покупи наше ствари, заостале још од Јелака, и да их како зна и уме превезе воловским колима. Настависмо око 25 километара путем – кога нема на мапи – возећи серпентинама с једне стране планине на другу. А било нам је обећано да ће ускоро почети пристојнији друмови; само, зависи шта ли је значила та реч „ускоро“! На појединим деоницама било је дубоке прашине (као да смо у пешчаној пустињи), кроз коју смо морале да се пробијамо. Беше и поприличне саобраћајне гужве, тако да није било потребно дуже чекати да се прикупи људство како би се погурало које од возила. У превијалишту на које смо биле упућене затекосмо четрдесетак болесних италијанских и румунских заробљеника, који ту беху прикупљени. Били су попут олупина, сасвим изгладнели и у ритам. Двадесет и седморицу сместисмо у девет наших аутомобила и вратисмо их у Дуње.

Уторак, 26. септембар. (Прилеп) Срби ослободили Велес; који је од Прилепа удаљен 60 километара! Присуствујемо ли једном од епских напредовања у историји!? Нашим аутомобилима не можемо да сустигнемо српску војску која маршира и бори се истовремено[8]! У свему томе брижно саучествујемо, без даха али у тријумфу. Срећна што смо угледале главни друм и цивилизацију, напослетку. Надам се да се више нећемо враћати у беспуће, поготову ако би се још и време покварило, а она прашина претворила у блато.

Петак, 27. септембар (Бабунa). Не беше пријема болесних или рањених негде до пола дана, па смо радиле око наших возила. Потом смо имали два путовања натраг, до Прилепа, 15 километара одавде... уз Бабуну, па онда доле, доле, доле, серпентина за серпентином, савршен кошмар. Врагила сам се касно ноћу. Сва трава је попаљена унаоколо, тињају згаришта.

Субота, 28. септембар (Велес). Стигосмо јутрос рано, у градић где смо биле упућене. Одмах подигосмо наше шаторе – веома задовољне саме собом. Унаоколо је дрвеће, а река људи, већином официра, слива се к нама, ка превијалишту, многи пешице, неки на мулама. Успут смо већ купиле тројицу оболелих. Иначе смо у једном од најљупкијих градића које сам досад видела. Беле куће са тамним крововима, нижу се непре-

вилно, почев од обале реке Вардар, а све испрекидано крошњама дрвећа и минаретима. Улогорисмо се изнад једне овеће касарне коју су Немци већ користили као болницу. Пространа зграда, с великим собама које се лако проветравају. Али је сва употребљива санитарска опрема покупљена и однета. Непријатељ је одступио у ноћи пре нашег доласка. Тињају, горе зграде које припадају железничкој станици, али је сама варош нетакнута. По први пут смо на домаку пруге која од Солуна води на север, а још када прораде железница све ће бити лакше и боље.

Недеља, 29. септембар. (Велес). Узеле два бугарска и једног француског рањеника, и превезле их натраг у Прилеп, бо километара одавде. Потрајало је 6 сати, преко Бабуне. Оба Бугарина јаукала су за све то време, па сам морала за се заустављам више пута, како бих њихове рањене ноге поставила у нешто удобније положаје. Али од тога не беше велике користи, осим што смо просто милели, по путу препуном џомби и рупчага.

Понедељак, 30. септембар. Још један ведар дан. Љупко изгледају река, дрвеће, брда у сунчаном дану после кише. А поврх свега, не удишемо прашину. Већина од нас прионула је да чисти цилиндере наших аутомобила. Троје кола је одређено да кроз сат времена одвезу доктора и три болничара приправника, до Куманова, што је северније од Скопља, укратко 100 километара одавде. За нас остале не беше наређења све до 9 сати увече, када смо нас две у пратњи водича, једног имбецила, пошле да потражимо извесног рањеника у самој вароши. Сам Бог зна колико смо се дуго возиле, док не стигосмо до нечег сличног уској клисури, кроз коју једва да би мула могла проћи; па смо морале натраг. Рањеника нека пренесу на носилима, ручно, ако узмогну. Прича се да је Бугарска безусловно капитулирала, и да је све то договорено у Паризу. Остају Аустријанци и Немци да се боре. Али, како год, ово је тријумф Србије. Грдан народ је, поводом те вести, на улицама вечерас. И нама благодаре, желе да се рукују. Преживели су страхоте, гладовали, и као да још не могу да поверују да је све то сада иза њих. Рекох, потом, једном од приправника да нас очекује још тешког посла, али ми он одговори: ништа не може сада бити тешко, кад се враћамо кући!

Уторак, 1. октобар (Скопље). Пошле смо јутрос у 8.30 часова, разочаравајуће лошим путем, брежуљкастим у почетку а потом мало ширим и равнијим, дуж обале Вардара, али, ипак са излуђујућим рупчагама које су нас успоравале. Мостови су, махом, разорени, један је још весело горео; док су се становници околних места мували горе доле, тражећи у реци погодан газ.

Овде, у самом Скопљу, доста је света извечери по улицама, које су осветљене треперавим, електричним фењерима, које су још Немци поставили. Скопље је било престоница некадашње Србије. Дуж обала, које спајају лепа мостови, су повеће зграде. У једној од калдрмисаних улица су дућани и радње, док је старији део града скривен нешто у позадини, украшен с неколико минарета. По турском обичају улице, ипак, не одају весело изглед. По скривеним двориштима су скривене баште, али ниједан прозор није окренут спољњем свету.

Среда, 2. октобар (Куманово). Попеле смо се јутрос до Тврђаве госпођица Дилон и ја, да се распитамо о даљем нашем путовању. Тамо нам је с највишег места речено, да ми можемо да кренемо кад год нам је воља, али да коњица креће тачно у подне, па бисмо могли с њима. Онда смо кренуле у потрагу за бензином. Напоследку нађосмо на самој станици једно балонче. Почињем да мрзим сам његов изглед, али боље ишта него ништа. Од како смо напустили Јелак као да смо у погледу бензина искључене из снабдевања!?

У подне крете коњица. Возиле смо неко време иза њих, док је до нас допирала пушчана паљба; али их убрзо престигосмо, па настависмо тик иза извиднице. Убрзо је у град ујахао читав пук. Дивно их беше гледати на њиховим белцима. Дојашаше и три ненаоружана бугарска официра, парламентарци. Изгледа да су Бугари капитулирали безусловно, мада неке мање јединице још нису положили оружје. Врховна команда је стигла тек увече.

Дражестан је овај градић са својим дрвећем и минаретима, насељен махом Турцима. Али, ми не нађосмо ниједну чисту кућу за коначиште, па подигосмо шаторе.

Субота, 5. септембар (Куманово). Кренуле смо између 7 и 9.30 сати изјутра. Какви предели!!! Прешле смо 120 миља. Пуковник Петровић нас је замолио да пошаљемо неколико кола, да по околним селима потражимо и прикупимо рањенике. Не нађосмо ниједног у првом селу, али у наредном затекосмо неколико рањених Аустријанаца, смештених у једном напуштеном камиону. Три дана нису ништа окусили. Изгледали су веома жалосно. Елис (Miss. Ellis) их прими у своја кола, а госпођица Дилон и ја настависмо. Нађосмо крај пута једног веома болесног Србина, па га повезосмо. А потом још неколико амбулантних болесника који су се једва вукли пешице. Пут беше ужасно џомбаст и блатњав, препун рупчага. Дувао је хладан ветар још од самог јутра, а око 11 часова лину киша. Ни главни друм није ништа бољи, осим што је закрчен свакојаким возилима. Полазе велики топови, нешто мало коњице, и готово цела пешадијска дивизија, укључујући и три превијалишта; војна и цивилна кола вуку коњи, никад краја. Имали смо ту част да будемо једина моторизована јединица у том кркљанцу. Успут отприлике туце мостова. Сви порушени. Траже се погодни преласни преко река и поточића... Напоследку стижемо у Врање, које је непријатељ напустио прошле ноћи. Бугари су одиста капитулирали, али Аустријанци нису, а уз њих и још неколико немачких пукова.

Врање је први град који припада „правој“ Србији. Народ нас дочекује одушевљено, засипа цвећем, веша се о наше аутомобиле. Окићени су и сви коњаници, лепршају се српске заставе. Пронађосмо превијалиште Дунавске дивизије, које се смештало у велику зграду касарне[9]. Ту остависмо наше болеснике. Затекосмо и неколико веома љубазних српских болничарки. Бугари су оставили за собом нешто мало санитарске опреме и не много пацијената. Сугерисано нам је да услови практично не постоје за пријем нових пацијената, и да не би било мудро да се поново враћамо, и доносимо их; мада је нама већ била страна помисао да се по киши и онаквом путу клипшемо натраг, да бисмо им још кога довели.

Понедељак, 7. октобар (Врање). Сместиле смо се у једно испражњено складиште, једну уствари врло лепу кућу, са доксом. Винова лоза обавија дрвене стубове све до крова, пењући се вртложасто и преко њега. Искузују нам добродошлицу цвећем, скоро па необузвано, али авај, киша пљушти ли пљушти.

Уторак, 8. октобар (Врање). Прошли смо кроз Врањску Бању, где ће претпостављамо бити смештена SWH из Острова^[10]. Разгледале лечилиште с врелим поточићима која снажно миришу на сумпор. У малој удолини препуној дрвећа је неколико овећих кућа, празних и напуштених.

Речица је препуна сељанки које перу рубље и одећу у топлој води; а изгледају љупко и захвално. Њихова одећа је исто тако лепа, разнобојне повезаче на главама и нешто грубљи тамно смеђи јелеци, затим сукње које се лелујају попут (шкотских) килтова [11] док корачају. Разних фантастичних боја ту има: од изразито црвене или наранџасте или црне, по правилу, али има и плавих, зелених, пурпурних.

Одиста је ово повратак кући. Сусрели смо, овога јутра, групу људи како журно корачају, враћајући се својим командама, пошто су се већ нашли с породицама од којих нису имали вести три године.

Петак, 11. октобар (Лесковац). Стигли у време ручка после 25 километара врло рђавог пута. Приређен нам је чудесан дочек. Дословце смо биле угушене овдашњим становништвом. Грлили су нас, вешали се о наше аутомобиле, а једна овећа група жена и девојака кружила је око нас, надвикујући се. Тражиле су да застанемо, да ручамо у њиховом домовима, да напослетку само свратимо, како би нас представиле својим остарелим мајкама. Учинио ми се да чујем: тешко је бити Шкотланђанка у овом трену! Сав свет вам се раздрагано о вратове качи! Морала сам да се, нажалост, сложим с тим. Мора бити да смо их и разочаравале, мада смо давале све од себе. Попиле смо кафу у једној радњици окружене стотинама посматрача, који су се пели на столове и столице, само да нас боље виде. Напослетку смо биле одведене до прве празне куће – прљаве и склоне паду – али окружене грдним нашим обожаваоцима, па би постављен стражар са бајонетом насупрот њих, а потом доведоше неколико заробљеника, који прионуше да је чисте и рибају.

Сретосмо у вароши комесара II Дунавског превијалишта, који нам рече да има доста рањених 13 километара одавде, па и ако нам је бензин био на измаку, одосмо и довезосмо неколицину, док их је већина стигла воловским колима или пешице.

Субота, 12. октобар (Лесковац). Јутрос одосмо до II Дунавског превијалишта, које пронађосмо у једној школској згради, где беше постављено и превијалиште II Моравске дивизије. Зграда је била већ препуна рањеника, па превезосмо наше до једне оближње овеће зграде, сасвим празне, и без ствари. Ни кревета – ни обичних, ни пољских, ни чаша или шоља за воду! Само нешто мало сламе, како тако распоређене по собама. Болесни и рањени леже једни до других. Биле су на истом „одељењу“ и две жене, једна са сломљеном бутном кости, друга са тек рођеном бебом. Нема доктора, чак ни болничара приправника, осим неколицине преплашених мештана. Недостаје нам бензина, па можемо да пошаљемо

свега неколико кола да бисмо се распитале шта нам је даље чинити? Преместиле смо болесне горе, на спрат. Рањене смо оставили доле, а жене одвојиле у посебну собу. Набавиле смо још сламе, а госпођица Дилон доби као испомоћ неколико аустријских заробљеника, а и неколико госпођа из вароши нам се придружише. Оне донеше известан број чаша за воду, бокала, тањира и нешто хране, чак и неколико постеља у које положисмо оне најтеже случајеве. Положисмо их на нешто сламе, коју увисмо у наше мрежице против комараца. Силно недостају чаршафи, а нађено је свега неколико јастука. Страшно је када су несташнице, имате утисак да све што радите, радите само једном руком.

А, када сам ушла у једну од соба, један човек радосно узвикну: Ах, енглеска сестра! Припадате ли оној болници из Острова!

Одредиле смо једну сестру и госпођицу Мун (Munn) да се данас позабаве око рањеника. Успеле смо да набавимо још кревета и мадраца, али док не набавимо постељине не можемо људе ослободити њихових крвавих униформи, те је само шесторо њих превијено данас. Неколико руку и ногу не одају баш најбољи изглед, а има и алармантних! Хвала небесима те пристиже III Дринско завојиште са два изврсна хирурга и доста санитарског материјала. Страшно је колико се мало може учинити када нема ни доктора, ни болничара, ни материјала. Помагале су и госпође из вароши, иако је већ била Недеља. Оне донеше још кревета и посуђа; а како је међу пацијентима било и њихове својте са којом се нису виделе три године, поједине сцене нису се једноставно могле спречити. На пример, рањеник погођен у главу, под високом температуром, пије ракију, или рањеник у груди, чији живот виси о концу, устаје и усправља се на једвите јаде, да би своју сламарицу заменио за мало бољу. Изгледа да су Срби зачуђујуће отпоран свет. Двојица су нам умрла – један од гангрене ноге која је требало да буде ампутирана; други беше један болесник са спрата. Неколико најтежих случајева захтевали су присуство сестре током читаве ноћи.

Среда, 16. октобар (Лесковац). Јављено нам је телеграфски прошле ноћи да добијамо бензин, и настављамо за Ниш. То нас је обрадовало, чак смо играле у дворишту, а онда смо се паковале спремајући се за одлазак. Али ускоро допре шапат да бензин стиже воловским колима, али тек сутра увече.

Четвртак, 17. октобар (Ниш). Јутрос рано изјутра стиже – бензин, па крену смо за Ниш. 45 километара лошег, разрованог друма, али срећом беше сув, летњи дан. Лако смо прелазили и преко речица. Не памти се да је њихов водостај био толико низак.

Сместиле смо се у један напуштени немачки клуб, чист и светао. Један део нас наставио је према Прокупљу, одмах после ручка, по пацијенте. Ја сам прешла око 8 километара возећи градом, идући од једне до друге болнице.

Ниш је много чудеснији него што нам је остао у сећању. Пре три године када смо стигле право из Лондона, нашле смо се у благу до колена, као да смо у некој селендри на југу Ирске, али сада, после Македоније, Ниш нам изгледа као веома модерна варош у сред широке котлине.

Петак, 18. октобар (Ниш). Јутрос, путовање до Прокупља и натраг, укупно 60 километара. Уоколо су разбацана љупка села, а у даљини плави обриси брда. Превозиле смо пацијенте.

Субота, 19. октобар (Ниш). Возила, опет, за Прокупље, али су ми се кола тамо безнадно покварила. Кући сам морала аутобусом. Кварови и пуцање којечега на колима су готово неизбежни по оваквим друмовима, и имале смо одиста велику срећу што смо сачувале четрнаест од шеснаест наших кола.

POST SCRIPTUM: У Нишу смо радиле 10 дана, а онда одосмо за Крушевац. Борбе су одиста престале; мада су на Крушевац испаливане гранете с бојним отровима, а као последица тога беше неколико смртних случајева још док смо тамо боравиле. Људи беху принуђени да се склањају по подрумима неколико дана.

У Београд смо стигле 11. новембра, у престоницу Србије у коју је војска већ умарширала 1. новембра. Ушле смо са 14 од наших 16 возила.

Тиме је завршено наше путештвије дуго 740 километара, с једног на други крај Србије. Српска војска нам је послала ласкаве поруке захвалности; Принц Регент је извршио смотру и поделио нам одликовања, и сад чекамо демобилизацију у једном градићу у Мађарској[12].

Извори и литература

1. Eva Shaw McLaren: A History of Scottish Women's Hospital. Hodder and Stroughton, London, New York, Toronto, 1919.
2. www.rastko.net/medicina
3. Eva Shaw McLaren: A History of Scottish Women's Hospital. Hodder and Stroughton, London, New York, Toronto, 1919, стр. 280.
4. Исто, стр. 283.
5. Исто, стр. 285.
6. Исто, стр. 285–286.
7. Вероватно је реч не о превијалиштима него о завојиштима, којих је свака дивизија, према Париском споразуму, и каснијој реорганизацији српског војног санитета, имала по три.
8. Упореди са телеграмом француског генерала Гамбете упућеном главнокомандујућем генералу Франше Д' Еперуе: Француска коњица не може да стигне српску пешадију!
9. Касније ће ову зграду запосести припаднице SWH које су стигле из Острова (Северна Грчка). Ова јединица SWH позната је под називом *Америка*. Али ће с радом почети тек крајем октобра.
10. SWH Америка.
11. Шкотске сукње које носе мушкарци (kilt).
12. Био је то – Нови Сад